

Niels Hyldahl, *Den ældste kristendoms historie*, Museum Tusculanums Forlag, København 1993, 374 sider, 266 kr.

1. Forskningshistorisk placering

I disse år udkommer der på dansk den ene nye bog efter den anden om den antikke jødedom, Jesus og den ældste kristendom. I 1984 kom Benedikt Otzens *Den antike jødedom*, i 1989 Niels Willerts *Pilatusbilledet i den antike jødedom og kristendom*, i 1990 et bind fra Forum for Bibelsk Eksegese med titlen *Tradition og nybrud. Jødedommen i hellenistisk tid* og i 1992 Carsten Breengaards *Kristenforfølgelser og kristendom* (1. udg. 1986) og Villy Sørensens meget diskuterede *Jesus og Kristus*.

Niels Hyldahls nye bog kan på en måde siges at samle alle disse bestræbelser. Hyldahl skriver ganske vist i sit forord, at han »ikke har villet eller kunnet give nogen udtømmende behandling af den ældste kristendoms historie« (s. V), og han nævner en række vigtige emner, som han i sin bog ikke behandler. På den anden side understreger han, at hans hovedanliggende i bogen »er at pege på historiske sammenhænge mellem den antikke jødedom og den ældste kristendom...« (s. V). Han har desuden givet sin bog den programatiske og forpligtende titel *Den ældste kristendoms historie*. Hertil svarer endelig, at Hyldahls bog er disponeret i de fire hovedafsnit: *I. Den antikke jødedom*, *II. Jesus*, *III. Aposteltiden* og *IV. Den efterapostolske tid*. Bogen er således i hele sin tilrettelæggelse et stort anlagt forsøg på at give en historisk helhedsfremstilling af kristendommens grundlæggelse.

Alene i kraft af dette program er Niels Hyldahls nye bog en begivenhed i dansk litteratur om den ældste kristendoms historie. Så vidt jeg kan se, er det første gang, en bog af netop denne art skrives i Danmark. Denne min vurdering vil forhåbentlig træde tydeligere frem ved en sammenligning med en række ældre, beslægtede værker.

Vilhelm Grønbech skrev tre bøger om urkristendommen, *Jesus Menneskesønnen* (1935), *Paulus, Jesu Kristi apostel* (1940) og *Kristus. Den opstandne frelser. Den ældste menighed* (1941). Dog giver de ikke, hverken enkeltvis (heller ikke den tredje, som kommer nærmest) eller tilsammen, nogen fremstilling af den ældste kristendoms historie. I 1963 skrev Hal

Anmeldelser

Koch en lille, men meget læst bog med titlen *Kristendommens oprindelse*. Men denne bogs omfang (124 s.) og anliggende er et helt andet end en historisk fremstilling af den ældste kristendoms historie. Den er et essayistisk forsøg på i en række grove og klare rids at tegne hovedlinjerne i Jesu forkyndelse og urkristendommen på baggrund af jødedommen og den hellenistisk-romerske kultur (jf. Rudolf Bultmann: *Urkristendommen på baggrund af de antikke religioner*, 1963, tysk 1. udg. 1949). I 1967 udkom Torben Christensens *Kristendommen og Imperium Romanum. Kirkens oprindelse og historie til år 600*, som på dansk er det værk, der efter min mening kommer nærmest til Hyldahls nye bog. Her ligger hovedvægten dog på den efterapostolske tid, oldkirken og senantikken. Det samme gælder Torben Christensens mere systematiske *Romermagt, hedenskab og kristendom. En kulturkamp* (1970), hvor den begyndende kristendom og Rom sættes over for hinanden, men hvor grundlæggelsesfasen kun tegnes med få streger. Dette gælder i endnu højere grad Leif Granes *Kirken i historien. De første otte århundreder. Med et udvalg af tekster* (1973), i hvilken kristendommens tilblivelse blot strejfes i bogens indledning (s. 11-21). Carsten Breengaards bog fra 1986 (1992), må trods visse generelle aspirationer (især i det nye afsnit I i 1992-udgaven: »Paradissekten«), siges først og fremmest at behandle kristenforfølgelsernes problematik. Endelig begrænser Villy Sørensens bog sig til Jesus og hans forhold til jødedommen, mens kristendommens grundlæggelse og ældste historie klart kommer i anden række.

Heller ikke internationalt er vi forvænt med fremstillinger af den ældste kristendoms historie. Jeg skal ikke fortabe mig i nogen form for egentlig oversigt, men blot notere følgende kendsgerninger.

Det vrimler i disse år med videnskabelig litteratur om den antikke jødedom, om Jesus og om forholdet mellem disse to størrelser, ikke mindst om forholdet mellem Jesus og Qumran-menigheden. Men der udkommer meget få værker om kristendommens grundlæggelse. Fra de sidste årtier kan jeg kun pege på Gottfried Schille, *Anfänge der Kirche. Erwägungen zur apostolischen Frühgeschichte* (1966), men her behandles forholdet til den antikke jødedom overhovedet ikke. Det samme gælder Michael Grant, *Early Christianity and Society* (1976), hvor hovedvægten ligger på de ældste kristnes forhold til det omgivende hellenistisk-romer-

ske samfund (jf. Torben Christensens værker). Heller ikke Heinrich Kraft, *Die Entstehung des Christentums* (1981) gør noget ud af kristendommens grundlæggelse i forhold til jødedommen. I modsætning til Hyldahl (og de fleste andre værker), lægger Kraft hovedvægten på Jesus. W. H. C. Frend, *The Rise of Christianity* (1984) behandler den ældste kristendoms historie helt frem til ca. 600, og dette værk er efter min mening den vægtigste nyere fremstilling af emnet. Ligesom Hyldahls værk medtager også Frend en beskrivelse af kristendommens jødiske baggrund (s. 11-52), om end i betydeligt ringere omfang. Endelig vil jeg pege på det spændende arbejde af Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the second century AD to the conversion of Constantine* (1986). Lane Fox's arbejde lægger al vægt på kristendommens historie i den græsk-romerske verden efter Paulus, og heller ikke det gør således noget ud af det afgørende forhold mellem den ældste kristendom og den antikke jødedom, som kristendommen udviklede sig af.

Niels Hyldahls nye bog ligner altså ikke noget andet nyere værk hverken i udlandet eller i Danmark. Hvor mærkeligt det end lyder, så er det et nybrud, når Hyldahl forsøger at skildre kristendommens grundlæggelse i lyset af den antikke jødedom og den historiske Jesus-skikkelse. I anliggende, om end ikke af omfang, er Hyldahls nye bog således meget mere beslægtet med klassikere som Eduard Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, vol. 1-3 (1923-1925) og Hans Lietzmann, *Geschichte der Alten Kirche, 1. Die Anfänge* (1932).

2. Nærmere præsentation

Niels Hyldahls bog er opdelt i de ovenfor omtalte fire hoveddele, og hver af disse er atter inddelt i relevante sagorienterede underafsnit.

Det skal imidlertid fremhæves, at kun få af disse afsnit har karakter af egentlige oversigter, således som det er tilfældet i afsnit I.2 om »Tempel og præsteskab«, I.3 om »De religiøse partier...« og I.4 om »Synagoge og synagogemenighed«.

Langt de fleste afsnit har en helt anden karakter og er snarere selvstændige studier af vigtige enkeltproblemer, som må betegnes som originale forskningsbidrag til den videnskabelige drøftelse af centrale spørgs-

Anmeldelser

mål i den ældste kristendoms historie. Det gælder f.eks. afsnit II.3 om »Johannes Døber«, III.2 om »Disciple og apostle« og III.8 om »'Vi'-stykkerne i Acta«.

Enkelte afsnit har i høj grad karakter af forskningshistoriske oversigter, således især afsnit II.2 om »Problematikken vedrørende den historiske Jesus«.

Det skal endelig tilføjes, at adskillige af bogens afsnit hviler på tidligere bøger og artikler af Hyldahl. Det gælder f.eks. afsnit I.1 om »Jøderne og seleukiderne« samt især afsnittene III.1 om »Kronologi«, nemlig for Paulus' liv og breve, III.3 om »Hellenisterne og hebræerne«, III.4 om »Judaismen« og III.6 om »Den korinthiske krise«. Denne iagttagelse er ikke ment kritisk, eftersom det forekommer mig oplagt, at en forfatter i en helhedsfremstilling af denne type nødvendigvis må indoptage og sammenfatte resultaterne af mange års forudgående forskning.

Hyldahls bog er i øvrigt bygget op på den måde, at der som indledning til hvert af de fire hovedafsnit bringes en fyldig bibliografi med »kilder« og »almene fremstillinger«. Derefter indledes hvert hovedkapitel med en liste over mere specialiseret litteratur, som der derefter henvises til i bogens fodnoter. Hyldahls nye bog har således stor værdi alene ved sine omfattende bibliografiske og forskningshistoriske oplysninger.

Bogen er endelig forsynet med to registre, et over moderne forfattere og et over de tekster, der er behandlet i bogen. Derimod er der intet sagregister, hvilket er en stor mangel i et så omfattende værk.

3. Resultater

De mest betydningsfulde resultater af bogens mange undersøgelser vil jeg opføre som følger.

1) En afgørende vigtig årsag til makkabæernes oprør mod seleukiderne var, at kong Antiokus IV's indgreb mod det jødiske folk i 168 f.v.t. især ramte den præstelige klasse. Derfor udgik oprøret primært fra denne gruppe. I forlængelse heraf betoner Hyldahl templets og præsteskabets betydning i jødedommen i hellenistisk og romersk tid (s. 41-53). Endelig sættes Hyldahl hermed i stand til at se og fremhæve en sammenhæng mellem makkabæerne og de senere »zeloter« (s. 74-80).

2) Hyldahl foretager et skarpt opgør med den dialektiske teologis tabuisering af spørgsmålet om den historiske Jesus. Især inspireret af de norske forskere Nils Alstrup Dahl og Ragnar Leivestad, vedkender Hyldahl sig den historiske opgave at tegne et billede af Jesus. (På dette punkt er han i øvrigt i overensstemmelse med Villy Sørensen).

3) Niels Hyldahl gør dernæst op med Bultmann-skolens afvisning af, at Jesus har opfattet sig selv som Messias, og han forsøger at komme videre med dette hovedproblem ved at tolke Johannes Døber og Jesus på baggrund af Qumran-litteraturens og den pseudepigrafiske litteraturs forestillinger om to Messias'er, en præstelig og en kongelig. Johannes tolkes som den (overordnede) præstelige og Jesus som den (underordnede) kongelige Messias.

4) Hyldahl har i mange år arbejdet på at videreføre den forskningsindsats, som blev udført af hans lærer ved Aarhus Universitet, Johannes Munck, som døde i 1965. Munck arbejdede utrætteligt for at revidere det traditionelle billede i forskningen af hovedlinjerne i urkristendommens historie. Dette billede havde gennem næsten 100 år været behersket af den tyske, såkaldte Tübingerskoles tanker om, at der i urkristendommen foregik en grundlæggende strid mellem Paulus og den »hellenistiske« hedningekristne menighed på den ene side og den jødekristne, »judaistiske«, urmenighed i Jerusalem, ledet af Jakob og Peter, på den anden side. Hyldahl argumenterer i sin nye bog kraftigt for, at der i virkelighedens verden aldrig har eksisteret en sådan jødekristen »judaisme«, og at den modstand, som Paulus, især i Galaterbrevet, må forholde sig til, må skønnes at komme fra regulære jøder (jf. s. 218 og 233-234), mens hans forhold til de jødekristne i Jerusalem generelt må bedømmes som positivt.

5) Endvidere skal det fremhæves, at Hyldahl arbejder for en lignende revision af tolkningen af Paulus' forhold til menigheden i Korinth. De »modstandere«, som optræder i de to breve til denne menighed, bør hverken tydes som »jødekristne judaister« eller som »jødekristne gnostikere«, men snarere som tilhængere af Apollos fra Aleksandria (jf. 1. Kor. 3-4 og Apostlenes Gerninger 18,24-19,7 samt bogen, jf. s. 258-275), som Hyldahl tolker i lyset af den store jødiske filosof og teolog Filon fra Aleksandria (ca. 20 f.v.t. – ca. 45 e.v.t.).

Anmeldelser

6) Jeg vil ligeledes pege på Hyldahls store interesse for og arbejde med kronologiske spørgsmål. Både i hans fremstilling af den makkabæiske tids historie (s. 22-25) og i hans redegørelse for aposteltiden (s. 161-169) spiller en grundig og original undersøgelse af de kronologiske forhold en vigtig rolle.

7) Endelig vil jeg fremhæve bogens mange nyoversættelser af vigtige historiske dokumenter, f. eks. de vigtige breve i Josefus: *Antiquitates* 12,138-146; dokumenterne i 2. Makk. 11,16-38; Siraks Bog 50,1-21 og Josefus' tekst om Johannes Døber i Ant. 18,109-126. Der er tale om fine oversættelser, som i den efterfølgende historiske analyse udnyttes på eksemplarisk vis.

Også på andre vigtige områder søger Niels Hyldahl at bane nye veje, men de skal ikke nævnes her. Alt i alt er det Hyldahls store ambition at bidrage til udarbejdelsen af centrale revisioner af de fra tidligere forskergenerationer overleverede billeder af kristendommens grundlæggelse for derved at bane vejen for en i det væsentlige ny rekonstruktion af den ældste kristendoms historie.

Det måske vigtigste resultat af de undersøgelser, som Hyldahl fremlægger i den nye bog, er dog nok den indsigt, som han har arbejdet sig frem til, at den ældste kristendom helt og holdent har sine forudsætninger i den antikke jødedom. Gennem bogen betones det igen og igen, at kristendommen har jødiske rødder, og at den selv ville »... være sand jødedom, kirken ville være det sande Israel« (s. 348, jf. s. 68, 125, og 298-299). Teologisk kan det derfor siges at være bogens bærende idé, at den kristne kirke skal vedkende sig denne oprindelse og ansvarligt leve op dertil.

4. Bogens fortjenester

Disse resultater af undersøgelserne i *Den ældste kristendoms historie* aftvinger stor respekt. Det karakteristiske ved Hyldahls fremgangsmåde er på alle disse områder en skarp kritisk sans over for veletablerede positioner i forskningen og en stærk vilje til at se nye muligheder i kilde-materialet.

Som nævnt ovenfor, er det en sjælden begivenhed, at nogen overhovedet vover forsøget på for alvor at skildre kristendommens grund-

læggelse historisk. Og når det sker, har man som regel blikket rettet fremad mod oldkirken, mens forholdet til jødedommen kun ofres beskeden opmærksomhed. Det er derfor Niels Hyldahls største fortjeneste overhovedet at have gjort dette forsøg. Hans vigtigste indsats består efter min mening deri, at han overhovedet har taget kristendommens grundlæggelse alvorligt som et historisk problem.

Dermed har jeg også tilkendegivet, at jeg finder den nye bogs mest betydningsfulde indsats i dens to første afsnit. Nybruddet ligger i overhovedet at stille spørgsmålet om sammenhængen mellem den makkabæiske opstand og den jødedom, som udsprang deraf, på den ene side, og Jesu fremtræden på den anden side.

I direkte forlængelse heraf finder jeg det rosværdigt, at Johannes Døber tages alvorligt som en historisk skikkelse, og at Hyldahl forsøger at stille konkrete historiske spørgsmål om forholdet mellem Johannes og Jesus.

Jeg er derfor også helt indforstået med, at Niels Hyldahl tager spørgsmålet om den historiske Jesus alvorligt, at han dristigt bryder med de teologiske tabuforestillinger om denne sag, og at han begynder at stille konkrete historiske spørgsmål til Jesus-overleveringen. Jeg er f. eks. enig med Hyldahl om, at Jesu forhold til templet (tempelrensningen og forudsigelsen af templets ødelæggelse) må anses for centrale i konflikten mellem Jesus og de jødiske magthavere (jf. s. 53, 107 og 140-142).

5. Kritiske bemærkninger

Hyldahls nye bog repræsenterer en pionerindsats, som han har megen ære af. Alligevel vil jeg samtidig hævde, at arbejdet med denne pionerindsats først lige er begyndt. Derfor er det heller ingen kunst at påpege savn og mangler i bogen.

1) Min vigtigste indvending er nok den, at der er alt for store huller i det helhedsbillede, som Hyldahl trods sine forbehold tydeligvis vil tegne. Jeg savner en virkelig fyldestgørende fremstilling af den hellenistisk-romerske jødedom, som den ældste kristendom udviklede sig af. Der er fine ansatser i bogens første del (s. 1-69), men det er et problem for den historiske forståelse af Jesus, som Hyldahl stiler imod, at han bevidst har udeladt en fremstilling af den jødiske apokalyptik (jf. s. V),

Anmeldelser

og at essæerne og Qumran-menigheden heller ikke behandles tilfredsstillende. På samme måde er billedet af de med Jesus samtidige jødiske eskatologiske profeter og messias-prætendenter alt for spinkelt. Vi får en kortfattet oversigt over »zeloterne« og Judas Galilæer (s. 74-80), og Bar Kokhba strejfes (s. 340-341). Men materialet, især hos Josefus, er langt rigere, og i forhold til Bent Noacks bog *Jesus Ananiassøn og Jesus fra Nazaret* (1975) og Finn Jacobis arbejde *Jesu død og opstandelse* (1978) er der hos Hyldahl tale om et tilbageskridt.

2) Dernæst er det et stort savn, at vi hos Hyldahl næsten ikke får noget at vide om Jesu forkyndelse og virksomhed i forhold til den samtidige jødedom. Vi får god besked om Johannes Døber og om forholdet mellem de to, men ud over at fastslå, at Jesus selv ville være den jødiske kongelige Messias, er der tavshed. Mener Hyldahl virkelig, at kilderne ikke tillader os at sige mere om Jesus? Hvorfor følges ansatserne om Jesu kritik af templet ikke op?

3) Til min store forbløffelse viser det samme sig at gælde Paulus (samt den johannæiske og anden tidlig kristen litteratur). Hvorfor får vi intet at vide om Paulus' opfattelse af Jesus og kristendommen? Tolkningen af Paulus' soteriologi er dog ingen selvfølge. På den baggrund afskærer Hyldahl sig samtidig fra at tegne et klart billede af ligheder og forskelle mellem den begyndende kristendom og den samtidige jødedom.

4) Min alvorligste indvending gælder dog kernen i Niels Hyldahls anliggende med denne bog. Hvordan går det overhovedet til, at der kommer en ny hellenistisk-romersk religion ud af den antikke jødiske messias-prætendent Jesus' eskatologiske bevægelse? Hvordan forstår og forklarer vi bevægelsen fra Jesus død og de skuffelser, som den udløste, til den nye sejrige Messias-tro? Hvordan sker bevægelsen fra jøder til ikke-jøder? Hvilken rolle spiller parusiudeblivelsen? Hvordan foregår udviklingen i kristologi, soteriologi og eskatologi? Og hvor er beskrivelsen af den række af transformationer af centrale jødiske traditioner, som synes at være kernen i udviklingen af »den ældste kristendom«?

5) Endelig har jeg ledt forgæves efter den hellenistiske kultur, som vi i disse år arbejder så intenst med. Hellenismen strejfes (f. eks. s. 16-17, 30, 67 og 269-273), men den forbliver et randfænomen i bogen. Hvorfor får vi intet at vide om jødisk religion, især farisæerne og essæ-

erne (samt den jødiske apokalyptik), i forhold til hellenistisk kultur og religion? Og hvor er overvejelserne over Jesus, Paulus og den johannæiske litteratur i forhold til hellenismen?

Der kan naturligvis påpeges andre mangler i bogen, f.eks. finder jeg, at Hyldahls hypoteser om, at Paulus i korintherbrevene i virkeligheden polemiserer mod Apollos (jf. s. 258-275), er de rene luftkasteller.

Disse indvendinger skal dog ikke skygge for, at *Den ældste kristendoms historie* efter min mening betegner en stor begivenhed i både dansk og international forskning. Bogen er meget indholdsrig, særdeles oplysende og yderst original. Den vil i mange år være uomgængelig for alle, der interesserer sig for kristendommens grundlæggelse.

Per Bilde

Lektor, dr.theol.

Institut for Religionsvidenskab

Aarhus Universitet

* * *

Mogens Müller, *Kirkens Første Bibel*, Forlaget Anis, Frederiksberg 1994, 168 sider, 175 kr.

I forbindelse med udarbejdelsen af den nye danske bibeloversættelse har Mogens Müller (MM) energisk og vedholdende mindet om, at det ikke var den hebraiske bibel (BH), men Septuaginta (LXX), der var de nytestamentlige (nt.) forfatters bibel, og at det er et forhold, som man ikke blot kan overse, når tekstgrundlaget for en oversættelse af Det gamle Testamente (GT) som en del af en kirkelig kanon skal fastlægges. MM har videreført, korrigeret og sammenfattet sine tidligere LXX-studier (anført s. VII), og det er resultatet heraf, han nu fremlægger i sin nye bog.

Anmeldelser

Bogens udgangspunkt og sigte er af bibelteologisk karakter. I forordet (s. VII) understreger MM, at GT's indføring i gudstjenesten efter den nye gudstjenesteordning næsten samtidig med en ny bibeloversættelse, har sat spørgsmålet om GT's betydning i kirke og teologi på dagsordenen. For det første spørgsmålet om, hvilken betydning det har, at jødernes bibel er en del af den kristne kirkes kanon. For det andet har grundprincipperne for den nye bibeloversættelse betydet, at der ofte er uoverensstemmelse mellem de gammeltestamentlige (gt.) citater i NT og de pågældende tekster i GT selv, idet man (ifølge MM med rette) har forladt den tidligere praksis at tillempe de gt. tekster, der citeres i NT, efter gengivelsen i NT. Bibellæseren kommer således til at mangle en mellemregning; det er den, MM har foretaget og nu fremlægger.

I det indledende kapitel (s. 1-6) trækkes den bibelteologiske problemstilling op. Selv om den historisk-kritiske tolkning af GT er uomgængelig, legitimerer det ikke, at man negligerer præmisserne for den ældste kirkes tolkning af jødedommens bibel, hvis man skal undgå, at GT bliver en fremmed bog i kirken. NT's kristologiske læsning af GT er således en uomgængelig del af arbejdet med at forstå GT som en del af kirkens kanon. MM tilslutter sig derfor Göttingereksegeten Hans Hübners program for forståelsen af GT i en bibelteologisk kontekst, udtrykt i sentensen: *Vetus Testamentum in Novo receptum*, og det *Vetus Testamentum*, der da kommer på tale, er LXX, idet spørgsmålet om den rigtige tekst i en bibelteologisk sammenhæng ikke kan isoleres til spørgsmålet om BH's grundtekst.

I de følgende 3 kapitler giver MM en historisk redegørelse for og vurdering af LXX's placering i samtidig jødedom og i kirken frem til Hieronymus og Augustin (s. 7-84) Det er MM's opfattelse, at resultatet af de nyere tekstfund for BH's vedkommende gør det umuligt at tale om en grundtekst. Teksten var nemlig længe flydende, og da den omkring 100 e.Kr. blev fastlagt, skete det ikke ud fra tekstkritiske principper, men alene med henblik på at få en fikseret tekst en gang for alle. BH's tekst er således et i princippet tilfældigt trin af den hebraiske teksts tradition. Afvigelser i LXX fra BH beror i vidt omfang på benyttelse af en anden – og i flere tilfælde bedre – hebraisk tekst end BH's. Senere forsøgte man at bringe LXX i overensstemmelse med den hebraiske tekst. Det er

MM's opfattelse, at forsvaret af LXX fra Aristeas til Josefus var vendt mod forsøg på ændringer af LXX, der dog endte med helt at blive forkastet i Jamnia.

I kirkens reception af LXX-legenden får den en ny accentuering. Bevidstheden om LXX's særpræg profileres i den kristne bevidsthed, så LXX ikke blot bliver en inspireret oversættelse af jødernes bibel, men får selvstændig åbenbaringskarakter. Også for den hebraiske tekst spores der imidlertid en stigende interesse, der via Origenes (Hexapla) kulminerer med Hieronymus, der (fejlagtigt) betragtede BH som grundteksten og derfor valgte den som udgangspunkt for sin oversættelse. Selv om BH således sejrede, hvad tekstgrundlaget angår, bevarede LXX sin position som normativ for GT's omfang, en position, den bevarede indtil reformationstidens bibeloversættelser til folkesprogene.

I det næste kapitel (s. 85-113), der i teksthistorisk henseende er bogens vigtigste, behandler MM spørgsmålet om BH's tilblivelse og LXX's rolle som selvstændigt traditionsvidne. MM tilslutter sig med hensyn til BH sin gt. kollegas, Niels Peter Lemches, tese, der implicerer en sendatering af de hebraiske skrifter («en gigantisk skabelsesproces» (s. 89), og det tør nok siges!).

Hvad LXX angår, tilslutter MM sig R. Hanharts opfattelse (s. 106), at LXX er vidnesbyrd om en uddybet forståelse af det gt. åbenbaringsvidnesbyrd med vægtlægning på håbet om fuldendelse og opfyldelse. LXX fastholder et jødisk udgangspunkt i en hellenistisk kontekst og hører derfor med i billedet af den jødedom, kristendommen udsprang af.

Herefter kan MM konkludere (s. 109), at BH er et åndeligt produkt af det eksilsk-eftereksilske Jerusalems sydperspektiv og derfor næppe mere relevant end LXX (i tilknytning til H. Hübner), der ikke kun er en oversættelse og et andenrangsvidnesbyrd om jødedommens bibel, men står på linje med BH og er den i NT foretrukne udgave af jødedommens bibel.

At tilsidesætte LXX til fordel for BH var en skæbnesvanger fejltagelse, og selv om MM ikke direkte forlanger, at man skal gøre fejlen god igen, slår han fast, at LXX i en bibelteologisk kontekst også er en del af kanon.

Anmeldelser

I det næste kapitel (*Vetus Testamentum in Novo receptum*, s. 85-134) fordrer MM, at kanonbegrebet også kommer til at omfatte de kanoniske skrifter i deres slutredaktion, hvilket implicerer en synkronisk læsning af dem. I en bibelteologisk kontekst må GT læses i lyset af NT's Kristusbekendelse, og det betyder en læsning med to poler: Guds ord og Kristustroen. Læsningen af GT bliver dermed frelseshistorisk og således karakteristisk forskellig fra den jødiske læsning, der gør Loven til centrum. Der er tale om det, MM kalder for forskellige »tolkningsfællesskaber« (s. 129), hvor forestillingen om den nye pagt og dens virkeliggørelse med Kristus udgør centrum i det kristne tolkningsfællesskab, mens det jødiske tolkningsfællesskab fastholder, at Messias endnu ikke er kommet. For det kristne tolkningsfællesskab er NT's reception af GT således den eneste farbare vej til at skelne mellem det fortsat gyldige og det, der ikke længere har gyldighed, i GT.

MM's bog er såvel i bibelteologisk som i tekst- og kanonhistorisk henseende et lærerigt og udfordrende bidrag til en debat, der i dansk sammenhæng nok blev aktualiseret af arbejdet med den nye bibeloversættelse, men som er alt for vigtig til at dø ud med dens færdiggørelse. At det ikke sker, har MM nu gjort sit til, og hans bidrag rummer tilstrækkeligt med åbne spørgsmål og udfordringer til, at hverken han eller hans læsere foreløbig bliver arbejdsløse.

Aage Pilgaard

Lektor, lic.theol.

Institut for Gammel og Ny Testamente

Aarhus Universitet

* * *

Jean-Pierre Vernant, *Myte og religion i det antikke Grækenland*, Forlaget Skovlænge, 1992, oversat af Benedicte og Thomas Alkjær, 95 s., kr. 95.

I 1991 introducerede Forlaget Skovlænge Jean-Pierre Vernant med artikelsamlingen *Ødipus uden kompleks* (anmeldt i *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 19, 1991); nu har samme forlag fulgt linien op med et essay af Vernant, udkommet i Frankrig i 1990. I *Myte og religion i det antikke Grækenland* er der altså tale om nyere bidrag. Bogen omfatter ud over en indledning fem kapitler: »Myre, ritual, gudebilleder«, »Gudernes verden«, »Borgerreligionen«, »Fra menneske til guder: offeret« og »Græsk mystik«. Hensigten er med disse fem kapitler at give et overblik over græsk religion. Det saglige anliggende er at beskrive græsk religion på dens egne præmisser: ikke som en ringere udgave af nutidige, mono-teistiske bogreligioner, men heller ikke som »blot« magi og kult. Der er mange misforståelser, som skal modarbejdes; én af de mere hårdnakkede er, at græsk religion skulle være en »naturreligion«. Det er den ikke; græsk religion har sin egen logik, der er anderledes og lige så raffineret som det, man ellers kender eller tror at kende. Græsk religion i sin egensindighed er altså Vernants anliggende – det som han kalder »græsk religiøs stil« (p. 17). I bogen her er det naturligt nok ikke så meget analyserne selv, der præsenteres, som resultaterne af dem - beregnet for en bredere kreds. Lad det være sagt med det samme: den kan anbefales helt uden forbehold.

Vernants standpunkt er en form for strukturalisme, der viser tilbage til Georges Dumézil og Claude Lévi-Strauss (p. 28 ff.). Den betragter myterne som en autentisk kilde til en kulturs religion, ikke som et sekundært og »kun litterært« (som man siger) afkast; kult og myte er ligeberettigede dele af religionen, og begge bygger på specifikke ideologiske mønstre, som det er religionshistorikerens opgave at afdække. Dermed har Vernant vendt sig imod dén ældre skole i studiet af græsk religion, der koncentrerede sig om kulten og »det hellige«; hans indvending er, at man dermed, bevidst eller ubevidst, manipulerer en essentielt *polyteistisk* religion om til en monoteistisk. Hvad det gælder om, er tværtimod at tage græsk religions egensindighed bogstaveligt - og det vil i dette tilfælde sige at betragte netop dens polyteisme som et primært faktum. Derimod adskiller Vernants strukturalisme sig fra de ovennævnte ved at være snævert indrettet på én kultur, den græske. Det komparative aspekt, der er fundamentalt hos Dumézil og Lévi-Strauss, opgives, eller

Anmeldelser

rettere: det indsnævres fra en inter-kulturel til en intra-kulturel komparation. Der er umiddelbare fordele ved denne metodiske askese; Vernants arbejder viser det tydeligt. Om det er fuldt tilfredsstillende på længere sigt, er et åbent spørgsmål.

Den græske religions egensindighed forklarer Vernant ved at antage et sammenbrud af de overleverede indoeuropæiske mønstre (frem for alt trefunktionsskemaet) hos de græske grupper i løbet af 2. årtusind før Kristus; ved mødet med Nærorienten dannede der sig en helt selvstændig størrelse.

Med en særlig vægt står nok kapitlet om det græske offer; det sammenfatter de vigtigste resultater fra et forskningsprojekt, der også resulterede i bogen *La cuisine de sacrifice en pays grec*, udgivet i 1979 af Vernant og Marcel Detienne. Her ser man et instruktivt eksempel på Vernants teknik. Den vigtigste kilde til forståelsen af det normale græske offer, polis' offer, er en litterær kilde, nemlig Hesiods fortælling om adskillelsen mellem mennesker og guder i Mekone og Prometheus' bedrag, hvor han får Zeus til at vælge lårbensknoglen omviklet med fedt som gudernes fremtidige andel af offeret, mens menneskenes andel bliver kødet og indvoldene, indlagt i den frastødende mavesæk. At deltage i offeret er for Vernant ikke så meget en numinøs oplevelse (som det er for f.eks. Walter Burkert, *Homo necans*) som en belæring og erindring: offeret synliggør den menneskelige eksistens vilkår, som er dødeligheden og adskillelsen fra guderne. Guderne er udødelige; de behøver ikke at spise, og de får de udødelige dele af offeret: de uforgængelige knogler og den aromatiske røg. Menneskene er forgængelige; de får derfor de forgængelige dele af offeret: kødet og indvoldene, som ellers ville rådne bort – som menneskene selv uundgåeligt vil rådne bort. Men ved offeret, der basalt set er et måltid, forbindes menneskene dog med guderne i kraft af delingen af offerdyret og den opadstigende røg og i kraft af tilberedningen af offerkødet; dermed adskiller menneskene sig samtidig fra dyrene, der ingen adgang har til guderne og som spiser rådt. Dette er menneskene, if. polis' religion: placeret midtvejs mellem guder og dyr, og dette er offerets meddelelse. At deltage i polis' offer er ikke kun at bekræfte polis' politiske enhed, men også at bekræfte menneskets dødelighed og afstand til det guddommelige.

Den græske religion kendte imidlertid også tendenser, der modarbejdede denne accept af de givne vilkår; dem behandler Vernant i bogens sidste afsnit. Marginale grupper søgte i retning af mere intense erfaringer, enten i retning af det dyriske som dionysismen, eller i retning af det olympiske, som orfikerne; symmetrien mellem de to retninger viser sig i det alimentære: Dionysosdyrkerne spiser rådt kød; orfikerne er vegetarianere. Polis integrerer dionysismen, mens orfikerne forbliver marginaliserede.

Den eneste indvending mod denne lille og fortræffelige bog er, at den ikke er større. Den præsenterer og opsummerer resultaterne af et stort anlagt forskningsprojekt; men vil man kigge Vernant i kortene og vide ikke kun, hvad han mener, men også hvorfor han mener det, må man stadigvæk gå til de helt anderledes udførlige og detaljerede studier, der er kommet på fransk og, i et vist omfang, heldigvis også på engelsk. Men var det ikke en idé for forlaget Skovlænge at give os andre Vernant-fans en rigtig stor, solid og grundig tekst – fx hans fremragende analyse »À la table des hommes« af Hesiods myte i ovennævnte køkkenbog?

Hans J. Lundager Jensen
Lektor, mag.art.
Institut for Gammel og Ny Testamente
Aarhus Universitet

* * *

Nielsen, Eduard, *Abrahams historie. En historisk-kritisk kommentar til Genesis 11,26-25,11*, Museum Tusculanums Forlag, Københavns Universitet 1992, 152 sider, 160 kr.

Eduard Niensens kommentar er, som titlen siger det, en »historisk-kritisk« kommentar til Abrahamsfortællingerne i Genesis. Der er tale om

Anmeldelser

en lærebog, der sigter direkte imod Genesis-undervisningen i Teologi på Universitetet. For så vidt imødekommer den et behov; det er almindeligt at undervise i Genesis og at medtage i hvert fald nogle af disse kapitler, og der foreligger ikke en egentlig videnskabelig, dansk kommentar. Den eneste aktuelle er Eduard Nielsens egen kommentar til hele Genesis, udgivet af Bibelselskabet (1987). Den er på mange måder en god kommentar; men den er beregnet for lægfolk og forudsætter en oversat tekst.

Den nye Abrahams-historie-kommentar lægger op til såvel en kort som en længere anmeldelse. Første den korte:

Hvert tekstafsnit gennemgås efter den sædvanlige eksegetiske praksis: først oversættelse, så tekstkritik, derpå en generel eksegetik der omfatter litterærkritik, formkritik, redaktionskritik, traditionskritik samt et kort udblik til tekstafsnittets »virkningshistorie« (hvilket her betyder dets betydning for Ny Testamente), samt endelig en gennemgang af enkeltpunkter. Kommentaren slutes med en kort litteraturliste. På bogens egne præmisser er der ikke meget at sige den på. Det er nemt nok at være uenig i dette og hint; det gør intet ved hovedsagen, som er, at der er tale om en kortfattet, men solid lærebog, der rummer en mængde fornuftige enkeltheder; overskuelig og nem at gå til for de studerende, for hvem den er beregnet.

Så den længere: bogens soliditet osv. betyder ikke nødvendigvis, at bogen er, hvad Genesisundervisningen længe har savnet. Kommentaren er, i lighed med Eduard Nielsens ovennævnte kommentar til hele Genesis, præget af opbruddet i synet på det litterære materiale i Genesis og dets historiske værdi. Mens »Elohisten« for længe siden er blevet afskediget som »kildeskrift«, kom også Jahvisten i midten af halvfjerdserne under angreb (af de mest fremtrædende deltagere i dén eksegetiske diskussion nævner Nielsen i sin litteraturliste ganske vist kun John Van Seters, men ikke f.eks. Rolf Rendtorff, Hans Heinrich Schmid, R. N. Whybray eller Erhard Blum). Præsteskriftet kan fastholdes som et identificerbart stratum (ifølge Nielsen: ikke en oprindelig selvstændig kilde, men et redaktionelt lag); Jahvisten er dels en forfatter (fra sen kongetid) med en »rød tråd« (fortælleforløbet fra Abrams udvandring til Isaks ægteskab med Rebekka), dels en »tradition«, der har indlagt fortællinger

i dette forløb (således 12,10-20). »Elohisten« er ikke et sammenhængende lag (endsige kilde), men en række yderligere udvidelser til den jahvistiske fortælling.

Hvad angår den litterærkritiske og redaktionskritiske diskussion er Eduard Nielsens kommentar således rimeligt aktuel; den kunne naturligvis have været helt anderledes diskuterende, men her har allerede bogens genre og sigte sat sine grænser. Derimod er der i kommentaren ingen spor efter de andre nybrud i eksegesen, som også er sket de seneste tyve år, mestendels i de angelsaksiske miljøer – dvs. de mangeartede retninger, som undertiden (og givetvis til dels misvisende) sammenfattes under kategorien »litterære læsninger«, *literary criticism*. Gammeltestamentlig eksegesis er stadigvæk de klassiske »kritikker«, som det fremgår. Eksegesen ifølge Eduard Nielsen placerer sig tungt i den tyske, protestantiske eksegetiske tradition - med det uundgåelige resultat, at det indtryk, som de studerende må få af eksegesen er, at den er en slags »Region Nord« til den tyske, eksegetiske tradition.

Og det er netop problemet med denne kommentar. Den imødekommer et stort behov for mange teologistuderende, der typisk følger et Genesiskursus relativt tidligt i deres studieforløb: behovet for en let tilgængelig kommentar, på dansk, så de ikke behøver at læse noget andet sprog, med en næsten maskinel metodik, som man kan lære, og med viden, som man kan huske.

Faget Gammel Testamente står imidlertid i et kronisk og fundamentalt dilemma; dets opgave er på én og samme tid at meddele et stykke videnskab og initiere i en tekst – der også og ikke mindst er en *hellig* tekst. Her vælger Eduard Nielsens kommentar klart side. Hvad den vil, er at indføre i et afsnit af Det gamle Testamente på en saglig og hæderlig måde, og det gør den, som sagt; hvad dens reelle *effekt* vil være, er – lige som resten af gammeltestamenteundervisningen – at gøre de studerende imponerede, vel at mærke ikke over teksten, men over gammeltestamentlerne. Den »historisk-kritiske« eksegeses dilemma eller rettere sagt undervisningen i den er ikke, at den »tager fejl« eller lignende. Problemet er, at det Gamle Testamente for det helt store flertal af teologistuderende og af de præster, der kommer ud af undervisningen, ikke er en bog, man tager ned fra hylden, men en bog, der bliver stående derop-

Anmeldelser

pe, fordi man ikke besidder den faglige kompetence, som er nødvendig for at udtale sig om den.

Den gammeltestamentlige eksegesi ændrer sig ikke på noget afgørende punkt ved at flytte lidt rundt på de litterære lag. Eksegese kan kun opfylde sit formål – som til syvende og sidst ikke er at undervise i forskningsresultater angående Det gamle Testamente, men at undervise i Det gamle Testamente på forskningens præmisser, også den nyere forskning – ved at turde noget andet og mere, ikke mindst noget der kan give folk mod og lyst til at læse selv.

I dét dilemma ved de fleste studerende formentlig nok, hvad de skal vælge. De vil vælge det sikre, det overskuelige, pensum. Eduard Niensens kommentar vil - ikke mindst og måske først og fremmest af dén grund – blive flittigt læst, købt og kopieret. Dér står det, man skal kunne.

Hans J. Lundager Jensen

Lektor, mag.art.

Institut for Gammel og Ny Testamente

Aarhus Universitet

* * *

Gro Steinsland, Ulf Drobin, Juha Pentikäinen og Preben Meulengracht Sørensen (eds.), *Nordisk Hedendom. Et symposium*, Odense Universitetsforlag 1991, 386 sider, ill., 298 kr.

Dette er en udgivelse af et tværvideenskabeligt inter-nordisk symposium, som blev holdt i Granavolden, Hadeland, Norge i august 1988. Redaktørerne har valgt at udgive samtlige foredrag, som ikke allerede var under udgivelse andetsteds, 27 af 30. Dette giver bogen en umådelig stor bredde og variation både med hensyn til emner, metoder og tilgange. Bredden gør sig naturligvis også gældende m.h.t. kvalitet, men de fleste

artikler er på et meget højt niveau, og bogen er i høj grad udbytterig læsning.

Til gengæld er den særdeles vanskelig at anmelde. Jeg har valgt at se på bogen som helhed, snarere end at hænge enkelte artikler ud til ros eller ris.

Hvis vi tager bogens udstyr først, er det vel egentligt for tidligt at forvente et index i et sådant værk, men i computeralderen er et sådant ikke en voldsom anstrengelse og netop i et værk af denne karakter ville det være en vidunderlig hjælp til at få lidt hold på materialet. Kan redaktørerne endnu ikke klandres for denne mangel, kan de i hvert fald bebrejdes, at de mange artikler ikke er ordnet på en (gennemskuelig) systematisk måde. Tværtimod synes det som om, artiklerne er ordnet alfabetisk efter forfatter – med enkelte undtagelser. Det er måske ikke utilgiveligt, men det fremmer ikke bogens iøvrigt uomtvistelige brugbarhed. Man kan så hævde, at læseren i bogen får en kalejdoskopisk oplevelse, som passer til stoffets mangfoldighed, men jeg må indrømme, at jeg tror, at kun de færreste vil læse bogen fra ende til anden.

Endvidere havde det været nyttigt med et par linjer om hver af de 27 forfattere, som næppe alle (endnu) er kendte overalt i Norden.

Bogens formål er tværfaglighed, og det er en imponerende mængde specialister fra mange fagområder, der har bidraget. Alligevel er det ikke så mange af artiklerne, der er egentlig tværfaglige. I virkeligheden illustrerer bogen snarere forskellene mellem de enkelte fagområders tilgang til materialet og giver dermed et slående indtryk af tværfaglighedens vanskelige kår.

For mig er de mest interessante artikler i bogen de metode-orienterede, og disse er betegnende nok især skrevet af arkæologer og historikere – de faggrupper, som har haft det mest kritiske syn på de skriftlige kilders værdi. Her mærkes som Else Roesdahl skriver en vilje til, at 'tage de superkritiske briller af' (s. 294) og et stærkt ønske om en reaktion fra religionshistorikerne.

En tilsvarende vilje til tilnærmelse kan jeg desværre ikke finde i bogens religionshistoriske artikler. Det er, som om den religionshistoriske tilgang til nordisk hedendom er næsten helt løsrevet fra den historiske og arkæologiske sammenhæng og dermed hovedsageligt tekstorien-

Anmeldelser

teret. Disse to forskellige forståelsesdimensioner som arkæologer og historikere på den ene side og religionshistorikere på den anden side arbejder i, ses vel klarest aftegnet i Olaf Olsens disputats fra 1966, *Hørg, hov og kirke*. Bogen her synes at vise, at der er muligheder for at bryde nogle af barriererne ned og indlede et nyt samarbejde. Bolden befinder sig, så vidt jeg kan se, for øjeblikket hos religionshistorikerne.

Som nævnt er den store bredde bogens styrke og svaghed, men det er dog også muligt at fordybe sig i snævre emner i mange af artiklerne. Eksempelvis skal nævnes Jón Aðalsteinssons artikel om Sonatorrek, Cathrina Raudveres artikel om mare-skikkelsen og Gerd Stamsø Munchs artikel om husfund på Borg i Lofoten.

Der er altså tale om en bog, der giver et bredt overblik over de fleste forskningsdiscipliners arbejde med det nordiske materiale, som viser de nuværende linjer i det tværfaglige arbejde, og som også rummer mange grundige studier af enkeltproblemer. En dejlig bog.

Morten Warmind

Mag.art.

Institut for Religionshistorie

Københavns Universitet

* * *

Lene Højholt, *Buddhas lære – og den tibetanske buddhisme*, Munksgaard 1993, 118 sider, ill., 145 kr.

Bind 3 i Serien: *Levende Religioner – tradition og fornyelse*, red. Hanne Josephsen og Else Priisholm.

Lene Højholts (herefter: LH) bog har som den serie, den indgår i, gymnasiets og HF's elever som målgruppe, og seriens formål er aktuel orientering. I LH's bog er der et indledende udblik til traditionen, forbundet med metodiske overvejelser. Denne indledning optager en tredjedel af

bogen, mens den resterende del er helliget den tibetanske buddhisme, overvejende i et nutidigt perspektiv.

Bogen er forsynet med 24 *kildetekster*; den sidste bærer ganske vist nr. 25, men nr. 24 mangler. De første to af disse tekster vedrører den oprindelige buddhisme og er i øvrigt tilgængelige på dansk. To tekster er hjembragt fra Indien, mens 17 er samlet fra forskellige nyere, danske og norske fremstillinger. En enkelt tekst, nr. 25, er uden kildeangivelse.

Det må siges at være nyttigt at have disse mange spredte tekster samlet på ét sted til brug for undervisning.

Da nu bogen som nævnt overvejende samler nyere tekster, er der grund til at fremhæve den bog med klassiske tekster, som LH selv øser af i tekst nr. 11: Jens Bruun m.fl., *Buddhismen. Tanker og livsformer*. Gyldendal 1982. Også denne bogs målgruppe er gymnasiet og HF, og det vil være relevant i undervisningen at øse af begge.

Dertil kommer, at LH's bog er smukt udstyret. *Omslaget* har to fremragende farvefotos, taget af LH selv, og bogens indhold er udstyret med et væld af illustrationer i sort/hvid, valgt med megen pædagogisk sans til støtte for fremstillingen. Jeg vil dog her gøre en enkelt bemærkning til billedet af *Livshjulet*, s. 27. Den stående figur inde i hjulet, i »de seks karmaverdener«, omtales lidt upraktisk først på s. 100 og identificeres dér som den åbenbarede, himmelske Buddha Avalokitesvara. Men af billedet på s. 27 fremgår det, at figuren ikonografisk svarer til Buddha uden for hjulet, hvad teksten ved billedet da også identificerer med »Buddha«. Dette sidste modsvarer traditionen, at det er den historiske Buddha Shakyamuni og ikke den himmelske.

Som det fremgår af omslagets billeder, er bogen baseret på feltstudier. LH rejste i 1987 i Kina, Tibet, Nepal og Indien i 4 måneder »for at møde og opleve den tibetanske kultur og religion«, som Forordet oplyser. I den forbindelse fik hun et møde i stand med *Dalai Lama* i hans exil i Nordindien. Kilde nr. 8 stammer fra dette besøg; men det havde været værdifuldt, om LH havde gengivet sin samtale med Dalai Lama. Nu må henvisningen til samtalen nøjes med at give læseren færtten af LH's nærhed ved sit emne.

Denne nærhed ved emnet spores også i bogens hoveddel om Tibet og den tibetanske buddhismes religiøse liv. Fremstillingen heraf er leven-

Anmeldelser

de og indforstået. Til gengæld savnes, hvad jeg vil kalde en perspektiverende distance til emnet. Ganske vist gives der to gange, s. 23 og s. 84, et kortfattet udblik til Jesuskikkelsen i Ny Testamente; s. 23 for øvrigt så kortfattet, at læseren får indtryk af blomster i forbindelse med Jesu korsfæstelse. Men det kan undre, at der ingen overvejelser er over forskellen mellem den sydlige buddhisme og den tibetanske eller over den historiske Buddha Shakyamunis forhold til den hindutradition, han brød med.

Denne mangel kan hænge sammen med, at LH's indledende afsnit om Buddha og Buddhas livssyn, s. 12-36, er styret af hendes hovedemne, den tibetanske buddhisme, og ikke af en historisk interesse for buddhismens oprindelse. *Buddhas lære*, som bogens titel har øverst, burde nok være udeladt – trods tekst nr. 2, Benares-talen, der her fører en ensom tilværelse.

Endelig skal to væsentlige forhold for kommende læsere berøres kort:

1. Bogen savner en liste over originale ord og begreber. Hvordan skal en elev i gymnasiet kombinere Bodh Gaya, s. 19, der omskrives, men ikke oversættes, som teksten angiver, med »et botræ« to linier under, som hverken omskrives eller oversættes, og som i ét ord er dømt til at give misvisende associationer? Dertil kommer imidlertid en række gennemgående begreber, som hverken omskrives eller oversættes, ord som *mantra*, *chakra*, *vajra*. Og mens jeg nu er ved originale begreber, må jeg henvise til s. 15 nederst. Her overtages ubetænksomt tekstsamlingens trykfejl *Jakata* om Buddhas barndomshistorie, der retteligt hedder *Jataka*.

2. Især bogens indledning har en ulyksalig tendens til absolutte formuleringer. F.eks. s. 11: »Alle religioner ønsker at opbygge 'det hele menneske'.« Gælder det nu også det gamle Ægyptens religion eller Rigvedas Hymner? Eller s. 16: »Religiøse fester er forsøg på at skabe religiøse oplevelser«. Men fester ved årstidernes skift f.eks. har almindeligvis et anderledes konkret, medskabende sigte til livets fornyelse, og det samme gælder hymner og ritualer ved døgnets skæringspunkter.

Den psykologiserende tendens i disse eksempler hænger sammen med, at LH har valgt *C. G. Jung* som mentor. Det er så meget mere beklageligt, som Jung ikke figurerer i litteraturlisten.

Ovennævnte forbehold har ikke kunnet yde LH's bog fuld retfærdighed. Men med disse forbehold in mente og med inddragelse af den førnævnte tekstbog vil LH's bog kunne gøre god fyldest som introduktion til et aktuelt truet områdes religiøse liv.

Bent Smidt Hansen
Lektor, dr.theol.
Institut for Religionsvidenskab
Aarhus Universitet

* * *

Eamon Duffy, *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c.1400-c.1580*, Yale University Press, New Haven and London 1992, 654 sider, £ 29.95.

Eamon Duffys meget omtalte bog er en undersøgelse af religionen i England før og efter reformationen og dermed en vurdering af den engelske reformation.

Hvor man traditionelt har set den engelske reformation som en nødvendig konsekvens af misbrug i kirken og som liggende i direkte forlængelse af den lollardiske bevægelse, der stadig fandtes rester af i det 15. århundrede, så ser mange i dag den engelske kirke før reformationen som så velfungerende, at det kun var Tudorstyrets politiske diktat, som gennemtvang reformationen.

Hovedelementerne i bogen er en undersøgelse af de brede massers religion før reformationen og derefter en gennemgang af, hvorledes denne religion blev nedbrudt og ændret frem til 1580.

Anmeldelser

Hvor tidligere undersøgelser af religiøse forhold før reformationen oftest har været baseret på de litterære kilder, støtter Duffy sig på det store materiale i de velbevarede engelske arkiver. Han viser, at kirkens lære i tiden frem til reformationen ikke blot var almindeligt accepteret, men også i stigende grad søgtes aktivt af lægfolk, der bl.a. i kraft af bogtrykkerkunsten fik bedre muligheder for at få adgang til religiøse skrifter.

I modsætning til dem, der ser en stigende individualisering i senmiddelalderen, lægger Duffy hovedvægten på det stærke religiøse fællesskab, først og fremmest i menigheden, men også i gilder og broderskaber, der blomstrede op fra 1380'erne.

En anden væsentlig og utvivlsomt i det store og hele rigtig pointe er, at Duffy nægter at opstille noget klart skel mellem en officiel, elitær kirkereligion og en folkelig, halvt magisk religion, men netop understreger, hvor meget disse to begrebsverdener, som vi i dag intellektuelt adskiller, var sammenblandet. Ikke blot hos lægfolk, men også hos højtuddannede gejstlige.

Det billede af fromhedslivet i England før reformationen, Duffy tegner i sin bogs første del, passer ind i det europæiske billede af den såkaldte »anden kristianiseringsproces« fra ca. 1400, hvor reformationen – eller reformationerne – ses som en fortsættelse af og ikke et brud på udviklingen. Den anden del er derimod i høj grad et argument i diskussionen om den engelske reformations særlige karakter.

Den engelske reformation ser Duffy fra menighedernes perspektiv. Her kan man se, hvordan kirkerummet bliver pålagt ændringer ved reformationen. Og da Mary Tudor forsøger at genindføre en – moderniseret – katolicisme, kan man se, hvordan menighederne bruger store omkostninger på at bringe kirkerummet tilbage til den gamle form. Duffy påviser også, hvordan man i testamenterne langt fra kan se nogen afstandtagen fra den gamle religion.

Den første del af Duffys bog vil med sin fyldige beskrivelse af det rige fromhedsliv før reformation nok være den mest interessante for mange. Den vil i det mindste næppe være så kontroversiel som den anden del. Denne viser væsentlige dele af, hvad man troede på, måske endda flertallets religion; men den giver ikke hele billedet af det reli-

giøse liv – idet der ikke gives en forklaring på de religiøse årsager, nogle må have haft til at forlade den katolske tro.

Det velbevarede engelske kildemateriale, også fra enkelte sognekirker, giver muligheder, der ligger langt fra, hvad man kan opnå på dansk grund. Men udnyttelsen af kirkeindretningen og kirkebygningen som kilde til troslivet kan måske være en inspiration til undersøgelser af danske forhold.

Ole Bay

Adjunkt, cand.mag.

VUC Skanderborg-Odder

* * *

Tove Tybjerg og Hjørdis Nielsen, red., *Møde mellem to verdener. Amerikas opdagelse fra præcolumbiansk til nyeste tid*, Museum Tusulanums Forlag, København 1992, 194 sider, 168 kr.

Bogen markerer et meget stort og et temmelig lille jubilæum: det store er 500-året for Columbus' opdagelse af Amerika; det lille er 10-året for etableringen af Institut for Religionshistorie på Københavns Universitet i sin nuværende skikkelse, hvor det forener fagene religionshistorie, kristendomshistorie, religionssociologi og indianske sprog og kulturer. Bogen samler en række artikler - 14 foruden forordet - der alle har med Amerika og specielt med den gamle verdens møde med og syn på Amerika at gøre. Som samlebind er bogen, som den slags oftest er: en række uforbundne artikler i forskellig fagtradition og forskellig stil, om emner der vejer mere eller mindre tungt. Der er nok ikke tale om den allervægtigste publikation; men er dét sagt, skal det også siges, at det hele er præsenteret i en god, læselig form, der må være tiltalende for ikke-specialister; bogen kan, formoder jeg, læses af hvem som helst og med godt udbytte.

Anmeldelser

Man kan ikke i en kort anmeldelse nævne alle forfattere og alle artiklerne i en bog af denne karakter. Emnerne strækker sig fra vikinernes ophold i Vinland over Columbus og Broder Jacob til Mormons bog og Moon-bevægelsen, fra olmekiske ordstudier over kwakiutlsk kannibalisme til kakao, kartofler og tobak; og der er flere til.

Det overordnede emne: Amerika og os, er i sig selv dybt fascinerende; *Møde mellem to verdener* tager bestemt ikke interessen fra én, tværtimod. Bogen er i sagens natur ikke kun populær; den vil tages alvorligt, er forsynet med forskningsdrøftelser, noter osv., og hjælper på den måde den ikke-initerede et godt stykke ind i de forskellige felter. Det ser ud til, at den franske forskning ikke står stærkt på det religionshistoriske institut. Man savner fx en henvisning til Tzvetan Todorovs *La conquête de l'Amérique. La question de l'autre* (1982), der er et helt basalt studie i opdagelsens fænomen og i sammenstødet mellem europæisk og mexikansk mentalitet. I forbindelse med den kwakiutlske Tsonoqwa-maske, med tobakkens rituelle brug og med omtalen af Montaignes overvejelser over europæisk og amerikansk civilisation havde man forventet i det mindste en henvisning til den person, der frem for nogen anden har bragt amerikanske kulturer og moderne religionsvidenskab i forbindelse med hinanden: selveste Claude Lévi-Strauss. Han har skrevet om alt dette (i hhv. *La voie des masques*, 1979, *Du miel aux cendres*, 1966, og *L'histoire de Lynx*, 1991); han synes at være et ukendt navn på Institut for Religionshistorie i København?

Hans J. Lundager Jensen

Lektor, mag.art.

Institut for Gammel og Ny Testamente

Aarhus Universitet

* * *

Hans Jørgen Lundager Jensen og Jens Peter Schjødt, *Suveræniteten, kampen og frugtbarheden. Georges Dumézil og den indoeuropæiske ideologi*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 1994, 224 sider, 268 kr.

Paris' dom, som i en knivskarp gengivelse pryder omslaget på denne smukke bog, illustrerer den indoeuropæiske trehed, som Dumézil og hans skole ser den. Juno med sin påfugl repræsenterer suveræniteten, Athene der har lagt sin hjelm og er i færd med at klæde sig helt af repræsenterer kampen, medens Afrodite med det lille Eros-barn er frugtbarhedens repræsentant. Paris, der jo vælger Afrodite, viser sig som en tredjefunktions-skikkelse, også senere derved at han ikke kan kæmpe (135 f.).

Georges Dumézil hævdede blandt meget andet, at denne forståelse af omverdenen i tre funktioner er en fundamental del af de indoeuropæiske talende kulturers arvegods – i lighed med sproget. Denne bog er en oversigt over mesterens lære på dansk. Lad det være sagt straks, at de rosende ord, som følger, gælder bogen og ikke læren, der aldrig har appelleret til undertegnede.

Dumézil har hidtil været temmelig overset i Danmark, og begge de to forfattere har tidligere gjort deres for at introducere Dumézils synspunkter for et dansk publikum i fagtidsskrifter. Bogen bærer i høj grad præg af grundige, langvarige og intense studier og viser en dyb indsigt i det kæmpemæssige og ganske uoverskuelige livsværk samt et medrivende engagement i de problemstillinger, som udspringer af metoden.

Erfaringsmæssigt er det vanskeligt at fremstille Dumézils metoder og resultater på en måde, der yder dem nogen retfærdighed. Dertil kommer at flere har benyttet hans resultater på en måde, som ikke tager hensyn til den komplekse tankegang bag teorien, men kun befatter sig med at proppe en eller anden gud ind i det trefunktionelle skema uden at overveje, om de nødvendige strukturer nu også er til stede. At dette strider mod Dumézils egen opfattelse gøres klokkeklart.

Med det nævnte overblik gør bogen det muligt at introducere Dumézil i religionsstudiet på en grundig, men alligevel letfattelig måde, som dækker de vigtigste aspekter af forfatterskabet og alligevel er åben for kritik.

Anmeldelser

Bogen indledes med en oversigt over baggrunden for ideen om indoeuropæerne og en placering af Dumézil i forskningshistorien. Her trækkes Dumézils 'polemiske front' op. Dette rammende udtryk betegner den modstand, der har været blandt nogle forskere, især filologer og historikere, imod metoden, fordi den jo lægger hovedvægten på tidløse ideologiske udtryk.

I kapitlet om trefunktions-teorien gøres der samvittighedsfuldt rede for baggrunden for teorien og de problemer, som er forbundet med den.

Herefter følger syv kapitler om de enkelte indoeuropæisk talende kulturer, som især har haft Dumézil og hans elevs bevågenhed. De vigtigste tematiske pointer samles i et mere teoretisk orienteret kapitel om kriger- og kongefunktionen. Bogens sidste kapitler bruges til et kort blik på trefunktionelle forekomster i middelalderen og sågar i socialistisk samfundsforståelse samt nogle overvejelser over Dumézils forhold til strukturalistisk filosofi.

En glimrende oversigt over de relevante dele af Dumézils enorme forfatterskab, en grundig litteraturliste og nogle forbillidige registre afslutter bogen.

Den nyere diskussion om en skjult politisk understrøm i Dumézils produktion affærdiges totalt. Underligt nok uden henvisning til den fornuftigt afdæmpede kritik, som blev rejst af Bruce Lincoln i 1986, senere udgivet i *Death, War and Sacrifice*, Chicago 1991, sammen med bl.a. en revurdering af historien om Q. Horatius Cocles, som kunne være nævnt i afsnittet om Rom. Det forekommer også lidt underligt, at Jens Vanggaards afvisning af Dumézils overvejelser om flamines slet ikke nævnes i dette afsnit. Denne kategoriske afvisning findes i hans *The Flamen. A Study of the History and Sociology of Roman Religion*, København 1988, s. 15 f. og fortjener i hvert fald en modsigelse.

Disse småtterier samler sig til den mere principielle anke, at der er en tendens til at skønne lidt, når Dumézils skole omtales. Det fremhæves, hvor omhyggelig man ifølge Dumézil skal være med at overveje de strukturelle sammenhænge, når man foretager en trefunktionsanalyse, men det glemmes, at mange af de forskere, som træder i Dumézils fodspor, ikke er tilsvarende grundige, og at ikke al den indflydelse, Dumézil har haft, derfor har været lige heldig.

En anden side af denne måske naturlige tendens til at idylisere, er, at ordene 'klar', 'tydelig' og 'indlysende' optræder for ofte, når trefunktionelle strukturer med stort skarpsyn trækkes ud af et dunkelt og genstridigt materiale. Med til dette hører dog, at forfatterne adskillige steder påpeger inkonsistenser og problemer med Dumézils analyser, og at bogen jo også har et aspekt som debatbog.

Som introduktion til Dumézils verden – hvad enten denne er tanke-spind eller bundet i realiteterne – har man nu en dansk bog af internationalt format, der gør det muligt at forholde sig til mesterens egen lære, og det er under alle omstændigheder en lykkelig givenhed.

Morten Warmind

Mag.art.

Institut for Religionshistorie

Københavns Universitet

* * *

Aksel Haaning, *Den kristne mystik. Grundtræk af den indre vej i vestlig tradition 1*, C. A. Reitzels Forlag, København 1993, 168 sider, kr. 175.

Aksel Haaning, *Middelalderens naturfilosofi. En indføring i grundlaget for Vestens religiøse kosmologi og natursyn*, C. A. Reitzels Forlag, København 1993, 206 sider, kr. 195.

Hver for sig er det i forvejen aktuelle emner, Aksel Haaning har kastet sig over: mystikken, middelalderen og naturen. Det times sagerne vel, at der nu også bringes sammenhæng mellem dem i to udgivelser. Den ene er en vældig anvendelig folkebog om middelaldermystikken, med et levende talesprog – den er nemlig i store træk nedfældede foredragsmanuskripter med mange morsomme bemærkninger – og man forstår, at havde man været til disse foredrag, ville man have været i godt selskab.

Anmeldelser

Med fordel kan mystikbogen læses som veloplagt introduktion til forfatterens anden, mere akademiske og sværere tilgængelige *Middelalderens naturfilosofi* (som er en udbygget, medaljebelønnet universitetsbesvarelse i middelalderfilologi), bl.a. fordi den kristne indfaldsvinkel til naturfilosofien dybest set er af mystisk art.

Til dels i modsætning til, hvad bogens titel faktisk lover, omfatter *Den kristne mystik* kun til og med middelaldermystikken, hvad der er misvisende, når der i al fald af navn også har fandtes kristen mystik sidenhen – også på lutheransk grund, skønt bare begrebet »mystik« i mange lutheranske øren lyder til at gemme en uhellig påstand om personlig helliggørelse. I kristenheden som helhed har der da også altid været set lidt skævt til mystikere som nogle selvoptagne og potentielt – og ofte virksomt – kætterske kværulanter. At det har forholdt sig så, synes med eet paradoksalt, når Haaning begynder sin kristne mystik med at gøre opmærksom på, at den ældste kristne kilde faktisk er mystikeren Paulus. Kirkefaderen over alle kirkefædre havde hele sin autoritative kraft fra sin henrykkelse til den 3. himmel udenfor Damaskus, en kraft foruden hvilken kirken næppe havde overlevet bare sit første århundrede.

Budskabet, der efterhånden udkonkurrerer naturreligionerne, består i, at mennesket åndeligt skal frelses ved at vende sig mod og tro på sin skabers godhed som manifesteret i Jesus Kristus (de forskellige naturguddomme derimod kunne godt være nogle grumme, mangehovede uhyrer). Med Augustin, den mest filosofiske (nyplatonisk inspirerede) kirkefader, bliver det som Haaning rammende kalder »det indadvendte skred« cementeret fast i kirkefundamentet: bare mere end almindelig interesse for hvordan den sanselige natur virker, bliver nu de mange følgende århundreder mistænkeliggjort som udtryk for en »tom nysgerighed«. Når alt kom til alt, da den vestligt-kristne civilisation var faldet nogenlunde på plads efter folkevandringerne, blev man selvfølgelig nødt til at danne sig en lære om den påtrængende, omgivende natur påny, og man får nu efter tiderne med himmelvendte klostermystikere nogle andre mystikere, der har mere sans for at kende Gud også gennem den natur, som Han har skabt og måske vedbliver med at genskabe. Frans af Assisi prædiker for fuglene, og det er et af mange tegn herpå indenfor

mystikken, mens et andet, kraftigere, er Mester Eckeharts udtalelser om, at det levende ikke har noget »hvorfor«, noget formål udenfor sig, for hvilket det lever, thi det kan kun leve sig selv. Ligeså kan og skal man ikke bedrive mystik til bedste for andre end sig selv, ifølge Eckehart. Den kristne mystik trakter nemlig efter at komme tilbage til den Gud, som skabte skel i verden. Men det vil sige, at den trakter efter at ophæve de skabte skel – den trakter efter modsætningernes sammenfald, som senere igen Nicolaus af Cusa sagde, og den trakter derfor efter at ophæve de skabte skel i mennesket selv, således at det påny kan blive eet med skaberguden. Dette er Eckeharts provokerende, radikaliserede udlægning af Jesuordet: »Salige er de fattige i ånden«.

Spørgsmålet melder sig uvilkårligt, som undertiden andre steder i Haanings bog, hvorvidt der her er tale om *kristen* mystik? Hvilken plads har Kristus egentlig i mystikeren Eckeharts personlige frelseshistorie? Eckehart må siges at bevæge sig langt hinsides såvel almindelig skabelsteologi som almindelig frelsesteologi, hvilket man måske nok fra Haaning kunne savne visse meldinger om. Men det er let forståeligt, at han har ladet sig rive med, så upanishadisk flot det jo er, når Eckehart beskriver det øje, hvormed han selv skuer Gud, som det samme, hvormed Gud skuer ham. Til gengæld viser Haanings skildring af, hvorledes de sydfranske katharers manikæiske deling af det guddommelige i en ond skaber og en tilsvarende god frelser måtte opfattes som en torn i øjet for kirken, at han i bjergtagende grad magter den pointerede historiefremstilling. Katharerne var ikke blot i teologisk-teoretisk forstand en anstødssten for den almindelige kirke, men især i kraft af at være en i forhold til den etablerede kirke udfordrende asketisk praksis i åbenlys overensstemmelse med et oldkristent opofrelses- og fattigdomsideal: man ser med eet, hvorfor kirken derefter blev nødsaget til at give plads til tiggerordner som franciskanere og dominikanere indenfor kirken selv.

I *Middelalderens naturfilosofi* bliver historien om udviklingen af den kristne naturfilosofi uddybet af Haaning, og det er ifølge hans indledning så småt hans ambition heri at udgøre den middelalderhistoriske pendant til Tor Nørretranders. Naturen skildres med Ovid og andre romerske forfattere som af antikken at være opfattet som en altomfattende kvindeligt guddom, *Natura*, og der henvises til en såkaldt »kult om den store

Anmeldelser

moder« som en slags arketype forud for denne, dvs. uden at forfatteren gør sig ulejlighed med at nævne f.eks. det græske navn for moderen, Kybele, eller andre historiske tilfælde af »den store moder-kult«.

Middelalderen, nærmere bestemt den *latinske* middelalder, er til gengæld forfatterens speciale, og hans udviklede sporsans i henseende til naturbegrebets forandringer er klart vidnesbyrd om, at han i øvrigt færdes hjemmevant i denne langt mere end snævert filologiske labyrint. I samvær med Haaning ser man betydningen af naturens genkomst i først og fremmest det 12. århundredes franske teologi; skolen i Chartres, der lærer om »Naturens Bog« som på højde med den åbenbarede Bibel, vel at mærke et århundrede før gennembrudet for Thomas Aquinas' aristoteliske naturfilosofi og naturlige teologi ved universitetet i Paris. Den aristoteliske Thomas Aquinas holdt sig ikke for god til at spotte sine platoniske forgængeres anstrengelser, der i deres naturinteresse til dels så sig legitimeret af dialogen *Timaios*; hvilket har udløst betegnelsen: det 12. århundredes platonisme. Fra forfatterens side savner man her en forklaring af, hvordan Augustins livsforsagende udgave af kristen platonisme kan hænge sammen med denne livsbekræftende kristne platonisme. Hos f.eks. Thierry af Chartres er naturen nu ikke længere et dårligt genskin af Gud; den er en aktiv fremvisning af Hans herlighed. For Chartres-filosofferne sker en forholdsvis selvstændiggørelse af naturen, men ingen egentlig løsrivelse som senere hos oplysningstidens deister. Vilhelm af Conches identificerede således den nytestamentlige Helligånd med henholdsvis den gammeltestamentlige visdom (*sapientia*) og med selve verdenssjælen (*anima mundi*), som han videre beskrev som selvstændig skaberske (*creatrix*) og virksom natur (*natura operans*), alle betegnelser helt igennem feminina. Haaning gør formentlig med rette en del ud af, at mægleren mellem Gudfader og de forskellige sanselige enkelting i denne sammenhæng påny bliver identificeret med noget kvindeligt, medens mæglere tidligere var de øvrige mandlige guddommelige personer, Søn og Helligånd (*spiritus Sanctus*). Men Haaning har en udpræget sympati for denne midlertidige opvurdering af det kvindelige i forhold til, hvad han opfatter som den kvindefjendske og dermed også livsfjendske tendens i den latinsk-kristne tradition, og det kan meget vel være, at det har betydet meget for det middelalderlige sind i hvilket køn,

man skulle anråbe guddommen. Det har dog næppe den store principielle, teologiske betydning, som Haaning antydningvis tillægger det, hvilket af kønnene guddommen måtte have. Overhovedet at ville tillægge guddommen køn forekommer mig oprigtig talt som en uvedkommende antropomorfisme i tidernes kønskamps tjeneste. Interesserer man sig imidlertid ikke så meget for guddommen i sig selv, men netop for de religionshistorisk og -psykologiske forhold, må man nok undre sig over, hvorfor der ikke nævnes eet ord om Mariafromhed, om både dyrkelsen af Maria og Marias moder Anna som jomfrumødre, ligesom der ikke nævnes et ord om det kristne kyskhedsideal som forholdsmæssig kvindefrigørelse, eller om kvindelige kristne helgeninder og mystikere for den sags skyld.

I begge bøger findes fyldige kapitler om alkymien som en integreret del af den kristne middelalders livsanskuelse fra det 12. århundrede og frem. Det er væsentligt, at det forsøges gjort forståeligt, hvorledes man ad mystisk vej mente ikke bare at kunne sætte sig ind i naturens virkemåde, men også at bruge den til at danne – snarere åndeligt end sanseligt – guld. Det alkymiske skrift *Den gryende morgen (Aurora consurgens)* giver dog forfatteren anledning til vovede betragtninger i jungiansk retning, herunder spekulationer over oprindelsen til skriftet fra Thomas Aquinas' hævdede alkymiske betragtninger over Højsangen på dødslejet i klostret Fossanova. Medens Haaning oftest bruger velvalgte, smukke illustrationer til den middelalderlige sammenhæng fra moderne nordisk litteratur, henvises der til gengæld, som her, undertiden til moderne saglitteratur som om der ikke fandtes mere velegnet til sammenligning end populærvidenskab og jungianske skrifter – hvilket måske er underholdende, men også giver upræcise både ud- og indtryk.

Det kan sagtens forsvares at udgive både universitetsafhandlinger og foredragsrækker (når de er så levende som i dette tilfælde) – bare udgivelserne er gennemarbejdede og pålidelige. Men desværre synes Reitzels forlag hverken at have anvendt nogen form for faglig konsulent, der kunne have fået sammenhængene til at fremstå helt skarpe, eller at have udført nogen som helst form for simpel korrektur. Af sidstnævnte årsag kan man derfor bl.a. i udstrakt grad se »en«, hvor der burde stå »end«, en uheldig og konsekvent erstatning af det tidsligt henførende stedord

Anmeldelser

»da« med det stedligt henførende stedord »hvor«, »nogen« i stedet for »nogle«, dobbeltmodifikationer med »men..., men...« og en ret skønsom uddeling af kommaer – ofte på steder, hvor der under ingen omstændigheder burde findes komma. Det er simpelt hen for dårligt, når bøgernes indhold i øvrigt er yderst appetitvækkende.

Asger Ousager
Accademia di Danimarca
Rom